

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 64

NUMMER 4

SEPT-OKT 2017

- 3** *Luther en de Orthodoxie*
– Paul Baars
- 6** *De Wijsheid in de wereld*
– Dolf Bruinsma
- 9** *Vader Joseph, Syro-Malabaars priester* – Paul Baars

Het oude Sint-Thomas Syro-Malabaars katholic kerkje van Malayattoor in Kerala (Zuidwest-India).

- 12** *De Zeven Slapers van Efeze*
– Leo van Leijssen
- 15** *Servisch-orthodoxen en katholieken op de Balkan* – Geert van Dartel
- 19** *Utrechtse kerken bezoeken Noord-Irak* – Paul Brenninkmeijer
- 22** *Korte Berichten*
- 23** *Byzantijnse Liturgie XVIII: De Myronzalving* – Leo van Leijssen

In deze Pokrof bereizen we weer tijd en ruimte van het oosters christendom. In dit Lutherjaar 2017 kijken we allereerst naar de verhouding van lutheranen en orthodoxen in de 16^e eeuw, een boeiend stukje oosters-westerse geschiedenis. Sofia, de Wijsheid, voert ons mee naar het denken van de Russisch-Franse theoloog Sergi Bulgakov uit de 20^e eeuw, naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van diens werk 'Sofia; de goddelijke wijsheid'. In een interview kijkt vader Joseph, Syro-Malabaars priester uit India, terug op zijn jarenlange verblijf in Nederland en naar een nieuwe toekomst in zijn Indiase oosters-katholieke kerk. In de maand oktober viert de Byzantijnse liturgie traditiegetrouw de gedachtenis van de Zeven Slapers – wie zijn deze legendarische heiligen? Op de lange weg van – hoopelijk – verzoening hebben Servisch-orthodoxen en Kroatische katholieken zich gebogen over de historische persoon van kardinaal Stepinac (1898-1960). Nog altijd zeer actueel is de moeilijke situatie van christenen in Irak. Een Utrechtse kerkelijke delegatie bezocht hen enkele maanden geleden in het autonome Koerdische noorden van het land. De rubriek 'Byzantijnse liturgie' behandelt tot slot de Myronzalving.

Veel nazomers leesgenot met deze nieuwe Pokrofditie.

Leo van Leijssen,
redactiesecretaris

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Ivoren paneel, Drie-eenheid met scènes Oude Testament, Vologda (Noord-Rusland), 16e eeuw.

Achterzijde: Kruis met Alfa en Omega, bas reliëf in steen (calciet), Byzantijns, Noord-Syrië, 5e eeuw.

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijssen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de

mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingsdienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Laumé, Mierlo.

Luther, zijn medestanders en de Orthodoxe Kerk

Een moeizame toenadering in de 16e eeuw

Na het Grote Schisma van 1054 gingen in het Westen de kennis van en de contacten met de Oosterse kerken goeddeels verloren. Men verketterde elkaar.

Luther en zijn volgelingen dachten er anders over. Het is passend daar in dit Lutherjaar aandacht aan te besteden.

Lutherse en Orthodoxe gelovigen kwamen op drie niveaus met elkaar in contact: op diplomatiek en zakelijk niveau, op inhoudelijk academisch niveau én in regio's waar men samenwoonde: in Lijfland (nu een deel van de Baltische Staten) en de Moldau-regio (Moldavië en Noord-Roemenië).

Diplomatieke en zakelijke contacten

De Russische stadstaten en het opkomende Moskovitische Rijk waren in de 16e eeuw in West-Europa vrij onbekend. Er druppelt informatie binnen via handelscontacten van de Hanze en via Russische gezanten, westerse reizigers, diplomaten en kooplieden. Maar het beeld bleef vaag. De heerschappij van de Osmanen beperkte de mogelijkheden voor de Grieks-orthodoxe Kerk om initiatieven te nemen. Via Venetië druppelden in de 16^e eeuw vage berichten binnen in Constantinopel dat er

Martin Luther (links) en Philipp Melancthon in 1543. Twee olieverf-schilderijen door Lucas Cranach de Oude (16^e eeuw), de 'schilder van de Reformatie' (Foto: Wikimedia commons).

in het Westen iets aan de hand was. Men zond waarnemers om informatie in te winnen, om te waarschuwen tegen het Turkse gevaar en om steun te zoeken voor de eigen zaak.

Luthers visie op de Orthodoxe Kerk

Hoewel Luther weinig wist van de Orthodoxe Kerk en waarschijnlijk nooit een orthodoxe gelovige heeft ontmoet, speelt die kerk wel een rol in zijn argumentatie tegen de Rooms-katholieke Kerk. Hij wist dat de Orthodoxe Kerk het primaatschap van de paus afwees. Hij had een grondige kennis van de concilies en van de kerkvaders vanuit zijn contacten met de christelijke humanisten van zijn tijd. Hij zag de Orthodoxe Kerk daarom niet als ketters of schismatiek, maar positief: als bondgenoot in zijn strijd tegen het pausschap. Hij wilde terug naar de Heilige Schrift en naar het oorspronkelijke christendom. Hij vermoedde dat je die authentieke traditie in de Orthodoxe Kerk kon terugvinden. Een duidelijk beeld van die kerk had hij verder nog niet.

Later nuanceerde Luther zijn visie op de Orthodoxe Kerk. Hij ontdekte meer overeenkomsten:

het communiceren onder twee gedaanten, de afwijzing van het verplichte celibaat, de liturgie in de volkstaal, de afwijzingen van het vagevuur en van de handel in aflaten en de veroordeling van de privé (stille) mis. Luther hechtte veel waarde aan het Hebreeuws en het Grieks van de Bijbel, die hij als de enige heilige talen beschouwt. De Griekse Kerk had daarom voor hem en de latere lutheranen een streepje voor op andere Orthodoxe Kerken, omdat ze een rechtstreekse band met de taal van het Nieuwe Testament had behouden. Toch ging hij later de Kerk van Jeruzalem zien als de oorsprong van het christendom en niet de Kerk van Constantinopel. Die was veel later ontstaan en verworpen tot het 'Nieuwe Rome', dat met het 'Oude Rome' rivaliseerde over het primaatschap. Het machtsstreven van de patriarchen had voor verval gezorgd, zoals Rome was vervallen door het machtsstreven van de pausen.

Luther was beïnvloed door christelijke humanisten, zoals Erasmus. Zij wilden terug naar de bronnen, onder andere naar de Griekse taal, de ermee verbonden antieke en vroeg-christelijke cultuur, de concilies en de Griekse kerkvaders. De Bijbel stond voor hen wel boven de concilies en de kerkvaders. Later zou blijken dat deze uitgangspunten maar gedeeltelijk aansloten bij de traditie van de Orthodoxe Kerk.

Ostkirchenkunde

Dat beïnvloedde Luther en verwante theologen aan de universiteit van Tübingen. De eerste uitgebreide en degelijke beschrijving van het kerkelijk leven in Rusland vinden we in het reisverslag van Sigmund von Herberstein, dat pas na de dood van Luther in 1571 werd gedrukt. David Chytraeus (1530-1600), theologiedocent te Rostock, reisde langs de Osmaanse grens van Oostenrijk/Hongarije om de Orthodoxe Kerk te leren kennen. Hij heeft een positieve kijk op die kerk, maar ook milde kritiek. Zij staat in principe het dichtst bij de oorspronkelijke Kerk, maar die erfenis is wel overwoekerd door bijgeloof. Hij ziet bij priesters en monniken een groot gebrek aan kennis. Zijn lezingen hierover werden later uitgegeven. Hij legde zo de basis voor de 'Ostkirchenkunde' (= wetenschap van de oosterse kerken) in Duitsland.

Ontmoetingen en teleurstelling

Luthers bondgenoot Philipp Melancton (1497-

1560) was degene die ook concreet contact heeft gezocht met de Griekse Kerk, aanvankelijk via de Tübingse theoloog Stephan Gerlach, die vijf jaar in het Osmaanse Rijk woonde. Gerlach had daar oog gekregen voor de moeilijke positie waarin christenen verkeerden. Hij was zich ook bewust geworden van de corruptie die er heerste en van de theologische verschillen met de protestanten.

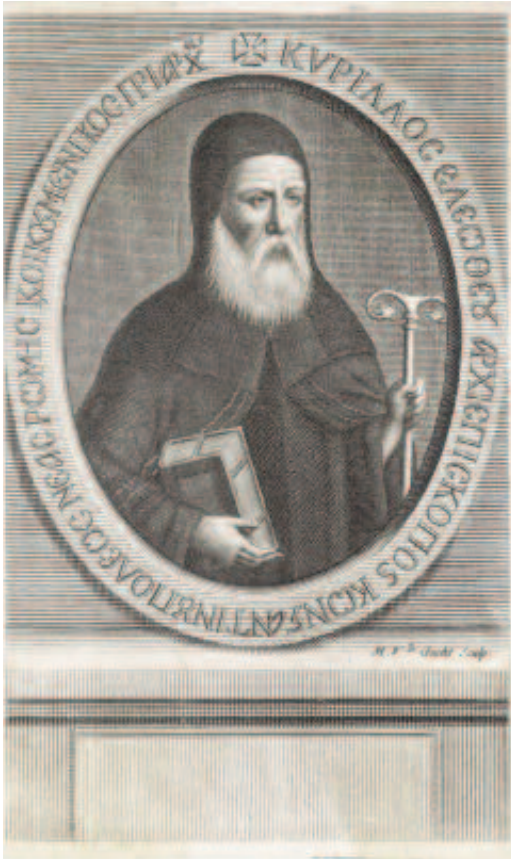
In 1574 kreeg patriarch Jeremias II van Constantinopel een Griekse vertaling van de Augsburgse Confessie toegespeeld. Enkele Duitse diplomaten deden er een goed woordje voor.

Men hoopte dat hij ermee zou instemmen. Jeremias heeft de Confessie serieus onderzocht. Hij stelde een werkgroep in van theologen die haar gingen bestuderen. Het antwoord is vriendelijk en genuanceerd, maar maakt ook duidelijk dat men met veel punten niet kon instemmen. De briefwisseling hierover toont aan dat men vanuit heel verschillende achtergronden redeneert: *sola scriptura*, *sola gratia* en *sola fide*¹ aan de ene kant, en de onderlinge eenheid van Bijbel, liturgie, oecumenische concilies en kerkvaders, de heiligen en de Moeder Gods aan de andere kant.

Na deze teleurstelling nam de kritiek bij lutheranen toe: op de ascese van de kloosters, die men als zelfheiliging zag, op de corruptie en op de hiërarchische kerkstructuur. Was er wel werkelijk volkstaal? De gewone Griek verstond het Kerkgrieks niet meer. Hoewel de Orthodoxe Kerk het primaat van de paus afwees, leek ze voor de lutheranen toch ook veel op de Katholieke Kerk. De patriarch kreeg uit zijn eigen achterban ook kritiek op de dialoog en beëindigde deze in 1581 met de woorden: "Ga nu maar uw eigen weg! Schrijf ons niet meer over dogma's, maar alleen omwille van de vriendschap, wanneer u die wilt".

Nog één keer voor lange tijd zou er vanuit de Reformatie een dialoog op gang komen met patriarch Cyrillus Loukaris van Constantinopel (ambtsperiode: 1620-1638). Die reageerde positief op het calvinisme, maar vond daarvoor geen enkel begrip bij zijn achterban. Ondanks het mislukken van de dialoog bleef de welwillendheid van de diverse protestantse kerken ten opzichte van de Grieks-orthodoxe Kerk bestaan. Het filhellenisme in West-Europa gaf daar extra impulsen aan.

¹ 'alleen de Bijbel' (als bron voor het geloof); 'alleen door genade' resp. 'alleen door geloof' (en niet door eigen werken) kunnen de redding verkrijgen.

Oude prent van oecumenisch patriarch Cyrillus Loukaris (Foto: Wikimedia commons).

Lokale conflicten

Jacobus Heraklides Despota was een gevluchte Griekse edelman. Hij hoopte met steun van het Westen stukjes Griekenland op de Osmanen te heroveren. Na veel omzwervingen lukte het hem met steun van gevluchte protestanten uit Duitsland en Polen in 1560 de regio Moldau te veroveren op de Osmanen. Hij probeerde daar van bovenaf het protestantisme in te voeren. Dat viel verkeerd bij de orthodoxe meerderheid van de bevolking. Na twee jaar kwam het tot een opstand, waarbij hij sneuvelde. Ook in Lijfland was het al eerder, in 1524-1525, korte tijd uit de hand gelopen. Een beeldenstorm trof ook de orthodoxe kerken aldaar.

Contacten met Mosковиë

De contacten tussen West-Europese landen en de Russische stadsstaten waren van heel andere aard geweest. De Duitse Ordes en de Zweden hadden lange tijd geprobeerd hun invloed in Rusland uit te breiden. Maar men dreef ook han-

del, onder andere via de Hanze, die kantoren en handelswijken had in diverse Russische steden. Rusland werd eind 16^e eeuw rond Moskou verenigd en groeide uit tot een machtsfactor in Europa en de hele Orthodoxe wereld.

In 1552 drong het ook in Rusland door dat er in het Westen iets gaande was. De Deense koning Christian III zond een brief naar tsaar Ivan IV over het protestantisme. Hij hoopte dat de tsaar er iets in zou zien. Maar dat idee viel niet in goede aarde. Metropoliet Filipp van Moskou keurde in een brief van 1567 het protestantisme scherp af. Hij hekelde het plunderen van kerken en het vernietigen van beelden. Het protestantisme was voor hem een ketterij, die met militaire middelen bestreden moest worden. De reacties van de tsaar waren wisselend, maar uiteindelijk zeer afwijzend: de Reformatie had het Westen in de ellende gestort! "Luther is een kind van de duisternis, een satansdienaar, een valse profet, een dief en een huurling", zegt Ivan IV uiteindelijk.

Dat weerhield latere tsaren er niet van protestantse en katholieke migranten uit te nodigen om als ambachtslieden, boeren en militairen in Rusland te werken. Ze mochten hun eigen geloof praktiseren en kerken openen, zolang er maar geen zending bedreven werd. Al in 1575 ging in Moskou de eerste protestantse kerk open. Een deel van deze migranten werd later orthodox.

Daarmee konden ze de Russische nationaliteit verkrijgen. Dat vergrootte de carrièrekansen. Anderen konden tot de revolutie van 1917 hun eigen geloof behouden.

Al bij al was de protestantse invloed op de Russisch-orthodoxe Kerk groter dan op de Grieks-orthodoxe Kerk. Peter de Grote (tsaar: 1682-1725) had vriendschappelijke relaties met protestanten, die hij o.a. in de Nederlanden had leren kennen. Dat werkte door in zijn kerkhervorming. Later was er via het piëtisme uit Duitsland invloed op de theologie en op de kerkmuziek. Het zou tot de 20e eeuw duren voor er o.a. via de Werelddraad van Kerken relaties zouden worden aangeknoopt. In Rusland zelf blijft het moeizaam. Evangelicale groepen gebruiken agressieve wervingsmethoden. Reactionaire Orthodoxe groepen en media scheren alle protestanten over één kam en schelden er ongenueanceerd op los.

Paul Baars

De Wijsheid in de wereld

De Vrouwe Wijsheid was thema in een bepaald soort literatuur, zagen we bij Solovjov en Blok (Pokrof 2017-3, pp 6-8). De Wijsheid, de Sofia, is allereerst een theologisch begrip. Hier gaan we vooral in op een uiteenzetting door Sergi Bulgakov (1871-1944), waarvan vorig jaar een vertaling verscheen: Sofia; de goddelijke wijsheid; schets van een sofiologie (Russische tekst met Nederlandse vertaling door Dick Verhoef).

Eerder in Pokrof werd al geschreven over de Wijsheidsicoon, waar de Wijsheid als een persoon is afgebeeld, te vergelijken met symbolische godenfiguren, soms met vrouwelijke trekken. De Sofia ligt dicht bij de Christusfiguur, maar valt er niet mee samen. En dan kennen we de kerken die aan Sofia zijn toegewijd, in Kiev, Ohrid, Thessaloniki, Novgorod.

Russische icoon van Sofia, de Wijsheid (Foto: Temple Gallery, Londen)

Bulgakov

Sergi Bulgakov werd in Livny, een provinciestad 350 km ten zuiden van Moskou, geboren als zoon van een orthodoxe priester. Hij studeerde politieke economie aan de universiteit van Moskou, was aanvankelijk overtuigd marxist, was in zijn magisterdissertatie al iets kritischer over het marxisme, en na een geestelijke crisis schreef hij over godsdienstige vraagstukken. Hij was hoogleraar in Moskou, werd priester gewijd, was parlementariër namens de sociaal-democratische partij, en na een decreet van Trotskij (1922) belandde hij in de Parijse emigratie, waar hij definitief zijn plek vond aan het orthodoxe theologische instituut Saint-Serge. In *Sofia, de Goddelijke Wijsheid* – schets van een

sofiologie (Ned. vertaling Petten, 2016) gaat hij tamelijk systematisch in op de wijsheidsleer. De niet-theoloog (en de schrijver van dit artikel is geen theoloog) leest het boek in eerste instantie wat bevreemd door. Het staat vol begrippen die onwennig zijn voor een lezer die niet geregeld bezig is met de Drie Personen, de natuur van Christus, het werk van de heilige Geest en de rol van Maria. In een doorsnee parochieblad, door de meeste pastors, wordt er niet uitvoerig over uitgeweid. Het lijkt allemaal nogal ver van ons af te staan, misschien is men er in esoterische kringen meer mee bezig. Ook Bulgakov, in zijn inleiding, signaleert een dergelijke stand van zaken.

De wereld in Mij

Hier eerst enige citaten. “Wie de kerk van de Heilige Sofia te Constantinopel heeft bezocht en dat als een open boek heeft ervaren, is daarmee voorgoed verrijkt met een nieuw weten over de wereld in God, over de Goddelijke Sofia.” En verder: “Dat gewichtloze, dat heldere, die eenvoud (...) die overtuigt: *Ik ben in de wereld en de wereld is in Mij.*” Het is een voorbeeld dat de ervaring van de Sofia je in een aardse ruimte kan overvallen - bij Bulgakov in de doorstraalde ruimte van de Sofia-kathedraal.

Ik ben in de wereld en de wereld is in Mij.

We raken aan een belangrijk thema bij Bulgakov. God heeft de wereld geschapen, niet *met* het niets, maar *uit* het niets. Met Wijsheid, zoals de psalm (Ps 104 [103]: 24) zegt. Een gnostische opvatting is dat de wereld, door een demiurg (niet-goddelijke scheppende tussenfiguur) tot aanzijn gebracht, alleen maar uit boosheid bestaat, waarvan we ons misschien kunnen bevrijden. Maar God schiep de wereld, en zag dat het goed was. God en wereld leven samen, God manifesteert zich in de wereld, en de mens, middelpunt van de schepping, streeft naar vergoddelijking. Er is een goddelijke wijsheid, en er is een wijsheid die we, op weg naar het goddelijke, in de wereld ervaren - en ze verschillen niet echt van elkaar.

Een vertrekpunt van Bulgakovs religiositeit, en van zijn sofologie, ligt in de emotie die hij ondervindt in de liturgie. Maar de mystieke ervaring kan niet buiten de bezinning op de dogma's.

In de inleiding tot zijn geschrift stelt Bulgakov dat er theologisch nog weinig is nagedacht over de Sofia, zeker niet in het Westen. In Rusland ontstaat dit denken uit de vraag naar de verhouding tussen God en de mens. De wereld is niet totaal verachtelijk, maar ook niet de enige drager van de christelijke waarden. God en schepping streven naar vereniging, en daarom is er reden voor een theologie van de Wijsheid, die dan ook verheldering kan brengen in de vraagstukken van de Incarnatie, van Pinksteren en de Kerk als geheel.

De Drie-eenheid en de Sofia

Met het Wijsheidsbegrip worden steeds weer aspecten van de dogmatiek belicht: de Personen van de Drie-eenheid, de verhoudingen tussen God en mens, de werking van de heilige Geest, en tenslotte Maria en de Kerk.

Over de Wijsheid gaat het al in het Oude Testament - in de Psalmen, in de boeken Spreu-

ken, Wijsheid en Job. De Wijsheid hoort bij God die de wereld schiep. Maar dan niet de Wijsheid als een persoon, en ook niet louter als eigenschap. Meer als iets wat bij iedere goddelijke Persoon hoort, maar steeds op een andere manier. In het Nieuwe Testament hoort ze vooral bij Christus. De Sofia is bovenaards en eeuwig, maar alles is door haar tot aanzijn gekomen. De onkenbare Vader openbaart zich in de Zoon, door de heilige Geest, en daarmee openbaart zich de Sofia. De goddelijke en wereldlijke *sofia* moeten elkaar bereiken; de heilige Geest bewerkt die verbinding.

Voor de verhouding tussen God en de Sofia trekt Bulgakov een parallel met de verhouding tussen geest en lichaam. Het lichaam is de openbaring van de geest - los van elkaar houden ze op te bestaan. De mens bergt in zich een oerbeeld van het goddelijke, en zijn lichaam is gehoorzaam aan de geest. De wereld is hier een spiegelbeeld van de goddelijke wereld, die de oerbeelden van de schepping, de Sofia, bevat. De mens als micro-kosmos heeft de wereld in zich.

Hoe is de geboorte van Christus in dit verband te begrijpen? Het leerstuk van de Menswording, betoogt Bulgakov, heeft een sofologische

| Vader Sergi Bulgakov.

| *Aya Sofia, kerk van de H. Wijsheid, te Istanbul, het oude Constantinopel (Foto: Steve Evens).*

basis. De Logos, prototype van de mens, daalt neer in ons midden, wat mogelijk werd gemaakt door de heilige Geest. De Logos heeft trekken die dicht bij de mens staan, de mens heeft de vonk die hem geschikt maakt het goddelijke te aanvaarden. De mensheid vormt met Christus de Kerk, waarvan de Sofia het oerbeeld is.

Maria en de Kerk

De heilige Geest daalt meerdere keren neer: in de Maagd Maria, die dit aanvaardt; bij de doop in de Jordaan, waar Christus wordt die Hij is; en tenslotte met Pinksteren, waarbij Hij uitvoering geeft aan de wil van de Zoon. Zoals de Zoon het beeld van de Vader is, is de heilige Geest het beeld van de Zoon. Het thema van Pinksteren is dus Christus. De heilige Geest dringt door in de mens, aardse en goddelijke Sofia komen tot eenheid.

De 'Koningin des Hemels' is voor de Orthodoxie niet onbevlekt ontvangen, maar ze is waardig de

verkondiging te vernemen en die te aanvaarden. De geboorte van het kind bewerkstelligt de band tussen de mens en de Zoon. Haar Tenhemelopneming is een voorbereiding van de goddelijkheid van de hele mensheid - terwijl zij aan de zijde van de mensheid blijft.

De Kerk, tenslotte, is de andere manifestatie van de godmenselijkheid, ze is de ladder tussen hemel en aarde.

Enerzijds gefunderd in het bestaan van God, al vóór de geschiedenis, anderzijds bestaand in de geschiedenis, belichaamt ze de goddelijke én de geschapen sofia. Allerlei beelden wijzen er op: de Kerk als het Lichaam van Christus, als Bruid, als de tempel van de Geest. De Sofia bereikt in de Kerk haar volheid.

Niet iedereen in de Orthodoxe Kerk was blij met Bulgakovs opvattingen. Er klonken beschuldigingen van ketterij; hij zou een vierde persoon willen toevoegen aan de Drie-eenheid. Dit alles meer naar aanleiding van gekrakeel over kerkelijk gezag: Bulgakov raakte betrokken bij onenigheid over de juridische macht tussen het patriarchaat van Moskou en de Buitenlandse Kerk. Vanuit Moskou werd onder meer geëist dat hij zijn sofialeer zou herroepen - zijn eigen bisschop Eulogius werd gemaand tot ingrijpen. Deze

weigerde dat - hij wilde de vrije theologische academische discussie niet in de weg staan. We kunnen er hier niet verder op ingaan.

Tot zover mijn poging tot berichtgeving. Bevreemdend of niet, *Sofia; de goddelijke wijsheid* is een intrigerend geschrift, in een fraaie uitgave. Op andere plaatsen denkt Bulgakov na over de creativiteit van de mens, zijn handelen in de wereld; misschien raken we daar aan een theologie waarin het bovenstaande wat concreter wordt.

De verantwoordelijke voor deze uitgave, de theoloog Dick Verhoef, kende eerst het geschrift in een Engelse vertaling uit 1937, kreeg het oorspronkelijke Russische typeschrift in handen, zette het moeilijk leesbare document op de tekstverwerker, en vertaalde het in het Nederlands. Hij werkt inmiddels aan een boek waarin hij het begrip Sofia bij Bulgakov nader analyseert.

Dolf Bruinsma

De Thomaschristenen ontdekken hun eigen oude traditie

Interview met vader Joseph Nellimalamattathil

Vader Joseph is priester van de Syro-Malabaarse Kerk, een Rooms-katholieke Kerk met een oosterse ritus in India. Hij woonde en werkte bijna 14 jaar in Nederland. Hij deed aan het Instituut voor Oosters Christendom (IvOC) een promotieonderzoek.

Daarnaast werd hij ingezet als pastoor in diverse rooms-katholieke parochies in het Bossche bisdom, waarin niet zijn eigen oosterse ritus wordt gebruikt maar de romeinse, o.a. in Tilburg en Hapert. Voor hij in mei 2017 definitief terugging had Paul Baars een interview met hem. Het IvOC verliest in hem een beminnelijke en bescheiden gast en collega.

Interieur van een Keralese oosterse kerk, waar je de vrouwen rechts en de mannen links ziet staan (soms andersom).

Vader Joseph is geboren in 1970 in het dorp Anickad in Kerala, een zuidelijke deelstaat van India en opgegroeid in een christelijke familie met vier kinderen. Daarom eerst iets over deze deelstaat, waar al heel lang veel christenen wonen.

Kerala

Kerala heeft nu 32 miljoen inwoners. 60% daarvan is hindoe, 20% is christen en 20% moslim. De verdeling van Brits-Indië in India en Pakistan in 1948 betekent dus niet, dat er geen moslims meer in India zijn. In heel India zijn er meer dan 150 miljoen. De kuststreek van het huidige Kerala had altijd veel handelscontacten met uiteenlopende gebieden, van het Midden-

Oosten tot en met het Verre-Oosten. Rond 1500 werden delen van de huidige deelstaat een Portugese kolonie. Ook de Verenigde Republiek der Zeven Provinciën heeft nog geprobeerd er voet aan de grond te krijgen. Een tijd lang lukte dat ook. Maar in 1741 werd men verdreven. Kerala heeft vanaf 1935 een sterke communistische partij. Die is niet zo ideologisch en star als de communistische partij van de voormalige Sovjet-Unie, maar meer pragmatisch en niet radicaal tegen kerken en religies. Soms zitten ze in de regering, soms niet.

De deelstaat is vrij vooruitstrevend en het anal-fabetisme is er relatief laag. De Katholieke Kerk beheert een groot deel van de ziekenhuizen. Het onderwijs is er goed ontwikkeld en is voor 87% in handen van christenen. De communisten zijn daar niet zo gelukkig mee, maar het lukt ze niet dat terug te dringen. Daar is bijna iedereen tegen, ook de hindoes en de moslims, die hun kinderen er eveneens naar toe sturen. Daardoor ontmoeten de leden van de diverse religies elkaar al jong op school, wat een goede zaak is. Ook vader Joseph heeft zo als scholier

| Vader Joseph (Foto: Frans van Aarle).

al kennis gemaakt met hindoes en moslims. De relatie tussen de godsdiensten is tot nu toe in Kerala goed. Er zijn in deze deelstaat nog geen politici boven komen drijven die de religies tegen elkaar opzetten. In India als geheel is dat de laatste tijd helaas anders. In Nederland kreeg hij ook contact met hindoes, Hindoestanen uit Suriname. Ze nodigden hem uit bij hen thuis om te komen eten. Dat was heel aangenaam.

Gedwongen Latinisering

Tot de 16e eeuw waren de Thomaschristenen één. Vader Joseph benadrukt hun oude, nimmer onderbroken traditie, die volgens de legende begon in het jaar 52, toen de apostel Thomas zich in India vestigde. Historisch gaat de aanwezigheid van christenen terug op de derde eeuw. Daarom houdt hij ook niet van het woord 'geünieerd' voor zijn kerk, die volgens hem altijd katholiek is geweest. Dat woord benadrukt de breuk en de verdeeldheid, terwijl vader Joseph de continuïteit van de traditie van zijn kerk belangrijk vindt. De Thomaschristenen hoorden na het Concilie van Efeze (431) bij de zogeheten 'Kerk van het Oosten', die ook wel -abusievelijk - 'nestoriaans' werd genoemd. Dat was tot de 9^e eeuw een grote kerk, die zich van het huidige Syrië uitstreekte tot in India en China. Portugese missionarissen dwongen de Thomaschristenen in 1599 zich aan te sluiten bij

Rome tijdens de omstreden Synode van Diamper. De kerkorde en de liturgie werden naar roomse snit aangepast.

Vader Joseph is heel negatief over deze missionarissen, eerst vooral jezuiteten, later vooral karmelieten. Het was het begin van allerlei problemen. Op dit moment zijn de Thomaschristenen verdeeld in zeven groepen. Daarnaast wonen er in Kerala ook rooms-katholieken van de Latijnse ritus en protestanten. Er zijn weinig onderlinge problemen. Men leeft helaas wel te veel langs elkaar heen. De Syro-Malabaarse Kerk is een van de grootste Rooms-katholieke kerken met een Oosterse ritus ter wereld. Er is buiten Kerala een diaspora ontstaan in de grote steden van India, en door migratie ook in het Westen, vooral de VS, Canada en Engeland.

Herbronning

De Thomaschristenen staan in de Oost-Syrische liturgische traditie. Men gebruikte tot 1962 het Oud-Syrisch als liturgische taal. In 1962 ging men over naar de volkstaal, het Malayalam. Er zijn wel Syrische woorden blijven hangen, bijvoorbeeld het woord 'Kurbana', dat eucharistie of offer betekent. Men wil de laatste decennia weer terug naar de oorspronkelijke ritus van vóór de Portugese missionarissen. Zowel de Portugese invloed als de herbronning veroorzaken veel commotie. De verandering is niet voor iedereen makkelijk. (Menig Syro-Malabaarse katholiek die jarenlang gewend was aan een sterk gelatiniseerde liturgie, voelt zich soms een oriëntaalse wijze van vieren opgedrongen die hem of haar bijwijlen 'vreemd' is, PB.)

De 'Anafora (eucharistische canon) van Adai en Mari', genoemd naar twee leerlingen van de apostel Thomas, is een van de oudste in heel de christelijke wereld. Er bestonden ook andere anafora's zoals die van Theodoros en van Nestorius. De laatste werd vroeger slechts vijf keer per jaar gebruikt en wordt nu weer herontdekt. In de eucharistie zijn vier lezingen: twee uit het Oude en twee uit het Nieuwe Testament. Meer dan de helft van de liturgie bestaat uit hymnen: liederen van kerkvaders als Efrem, Narsai, Afrahat en anderen. Meestal is er volkszang. Alleen bij grote feesten zingt er ook wel eens een koor. Men neemt de tijd. Een dienst duurt al gauw anderhalf uur. De vrouwen zitten links en de mannen rechts, wat een overblijfsel is uit de synagoge en ook in katholieke en orthodoxe kerken tot voor kort wel gebruikelijk was.

Tot 1599 kende zijn kerk getrouwde priesters. Onder druk van de missionarissen werd voor hen het verplichte celibaat ingesteld. De kloostertraditie is in de loop der tijd verloren gegaan, maar wordt de laatste jaren voorzichtig weer opgepakt. Kinderen worden meestal gedoopt als ze een maand of drie oud zijn. In westerse termen is dat dan de doop, het vormsel (de myronzalving) en de eerste communie in één plechtigheid, zoals dat ook in de Orthodoxe Kerk gebruikelijk is. De vastenperiodes zijn ongeveer als in de Orthodoxe Kerk: 50 dagen voor Pasen, 25 dagen voor Kerstmis, 8 dagen voor de Ontslaping van de Moeder Gods, drie dagen ter gedachtenis van de profeet Jona, die drie dagen in de buik van het zeemonster opgesloten zat. De Moeder Gods is heel belangrijk voor de Thomaschristenen, al spreekt vader Joseph liever van de Moeder van Christus en niet van de Moeder van God. De woensdag is altijd aan Maria gewijd en veel kerken in India hebben haar als patroonheilige.

De kerkgebouwen vertonen Portugese, maar ook typisch Indiase kenmerken. Zo staat er op het kerkplein voor de ingang altijd een klein heiligdom. Hetzelfde zie je bij Hindoeïstische tempels. In de kerken zijn wel iconen, maar is geen iconostase. Er hangt meestal alleen een

gordijn, dat open gaat tijdens het lezen van het Evangelie en het bidden van de eucharistische canon. Boven het altaar is vaak een kruis afgebeeld.

Onderzoek

Vader Joseph's promotie-onderzoek is ook een bijdrage aan de herbronning die in zijn kerk gaande is. Hij behandelt de kerkvader Narsai. Deze woonde in de 5^e eeuw in het huidige Oost-Turkije. Hij heeft 'memra's' geschreven, preken in dichtvorm, waarvan er nog 81 bewaard zijn en ook zogeheten 'sogiata', een soort van dialogen tussen personen (bv. tussen Jezus en de Farizeeën, of tussen Maria en de aartsengel Gabriël bij de Annunciatie, PB) over theologische thema's. Ze zijn alleen in Syrische handschriften tot ons gekomen. Vader Joseph heeft daarbij vooral de christologie (theologie over de persoon van Christus) van Narsai onderzocht.

Deze staat midden tussen die van Efreem en Afrahat. We zien bij hem ook het begin van de invloed van Nestorius en Diodorus van Tarsis. Vader Joseph noemt deze 'dyofysitisch' (van Grieks: *duo*, twee, en *physis*, natuur), een theologische leer over de Godmens Christus die diens persoon uitdrukkelijk a.h.w. ziet samengesteld uit een goddelijke én een menselijke natuur.

Nederland en India

Vader Joseph is voorzichtig in zijn oordelen over Nederland. "Ik begreep soms niet wat mijn parochianen willen. Maar daar ga ik geen ruzie over maken". In Kerala is de sfeer totaal anders. De kerken zijn vol. Er komen veel jongeren. Het is levendig. Dat is een groot verschil met Nederland. Je voelt ook daar wel invloed van de westerse cultuur, o.a. omdat veel ambtsdragers een opleiding in het Westen hebben gehad. Hij vindt Nederlanders sociaal en behulpzaam en ziet dat als een erfenis van het christendom. Man en vrouw zijn in Nederland meer gelijk. Dat moet in India nog komen. De invloed van de secularisatie is in India nog niet groot, maar dat kan veranderen. Er is in de vrije pers van Kerala kritiek op de kerken. Maar dat is goed. Mistoestanden moeten worden aangepakt.

Vader Joseph wil graag weer terug (en is inmiddels ook naar India teruggekeerd). Hij vindt het belangrijk weer dichter bij zijn familie te zijn. Hij hoopt dat hij ergens in het onderwijs aan de slag kan met Syrische taal en literatuur.

Oosterse kerk in Kerala met een klein tempeltje op het kerkplein.

De Zeven Slapers van Efeze

Op 22 oktober a.s. viert de Byzantijnse liturgie de gedachtenis van de 'Zeven Heilige Jongeren en Martelaren van Efeze'. Deze legendarische heiligen zijn ook afgelopen 4 augustus al herdacht. We zien ze hier slapend in een grot op een negentiende-eeuwse icoon uit Rusland.

Een van de eerste getuigenissen over deze heilige jongeren van Efeze vinden we in een *memra*, d.w.z. een preek in dichtvorm, van de Syrische hymnendichter Jacob van Seroeg (451-521). Het zijn dan acht jongemannen: een zekere Jamblichus, Jamlika in het Syrisch, en zijn zeven gezellen.

De Romeinse heidense keizer Decius, die historisch gezien regeerde van 249 tot 251 n.C., zou een feest afgekondigd hebben ter ere van de goden. Iedereen moet aan hen wierook offeren. In Efeze, de stad van de moedergodin Artemis, zijn er enkele koppige weigeraars, jonge christenen:

*"De zoon van de prefect en zijn zeven gezellen zeiden luid en duidelijk:
'Wij gaan niet door de knieën voor stomme afgoden, werk van mensenhanden.
Wij hebben de Heer der hemelen, Hij zal ons helpen,
voor Hém zullen wij buigen, Hém bieden wij de zuiverheid van ons hart aan.
Ú hebt als koning Zeus en Apollo, samen met Artemis;
wij echter hebben de Vader en de Zoon, tezamen met de heilige Geest.' "*

Het relaas doet enigszins denken aan het oudtestamentische verhaal van de drie jongelingen in de vuuroven uit het boek Daniël, hoofdstuk 3. Dáár de Babylonische koning Nebukadnessar die de Judese jongemannen onverrichterzake verordonneert het gouden afgodsbeeld te aanbidden, hiér een Romeins keizer die christelijke jongeren eveneens opdracht geeft tot afgodendienst. De keizer, verbolgen over hun weigering, zet hen gevangen. Maar ze ontsnappen. Hoog in de bergen vluchten ze een grot in. Daar ontslapen ze, als martelaren voor het geloof.

*"De Heer [...] nam hun geesten en voerde deze ten hemel,
hun lichamen liet Hij bewaken door een Wachter (= engel)."*

Voor de grot verrijst een muurtje. Twee prinsesjes aanschouwen het gebeuren en plaatsen enkele plaquettes bij de grot met daarop *"de namen van de zonen van het licht en de reden waarom de jongeren zich in de grot hadden verborgen alsook in welke tijd ze voor keizer Decius waren gevlucht."* Als "372 jaar" later – aldus met flinke overdrijving Jakob van Seroeg – een man bij de grot een schaapskooi wil bouwen en de mooi afgewerkte stenen van het muurtje daarvoor gebruikt, worden de jongeren door het binnenvallende licht gewekt. Dit gebeuren wordt gesitu-

eerd in de tijd van de christelijke keizer Theodosius II de Jongere († 450), 200 jaar na Decius. Jamblichus trekt naar de stad om eten te kopen. Het Efeze van weleer kent hij niet meer terug; vooral valt hem op dat er overal kruisen prijken... Hij wil zijn boodschappen betalen met een munt die niet meer in omloop is; iemand uit de stad herkent het geld als uit de tijd van keizer Decius. Verwondering alom. Aan de plaquettes leest men het relaas van de jongeren af. En één van hen zegt tegen de mensen van Efeze:

“Ter wille van u heeft onze Heer, de Messias, ons opgewekt, zo kon u zien, ter bevestiging, dat er werkelijk een verrijzenis is.”

Dan slapen alle jongeren weer in, hun lichamen worden als relieken bewaard.

Populair als het is, heeft het verhaal zich verspreid over de Kerk van Oost én West (o.a. bij Gregorius van Tours in de 6e eeuw). Het werden voortaan *Zeven Slapers*. Ook bij midden-oosterse Joden moet de vertelling in enigerlei vorm bekend geweest zijn. Mohammed nam het verhaal ‘De mensen van de grot’ zelfs op in de Koran, soera ‘De Grot’ (18:9-26) – ontdaan van zijn christelijke context en vol monotheïstische lof over hun weigering van de afgodendienst: “Onze Heer is de Heer van hemel en aarde; nooit zullen wij buiten Hem enig andere godheid aanroepen” (soera 18, vs 14). De *waakengel* in Jakob van Seroeg’s *memra* is in de Koran getransformeerd tot een *waakhond*, zoals we die ook op islamitische afbeeldingen van het verhaal kunnen zien (zie bijgaande handschrift-illustratie, Iran ± 1550).

De gedachtenis van de Zeven Slapers is ook in de Byzantijnse liturgie terechtgekomen:

*Groot is het wonder van geloof. **
*De zeven heilige jongeren verbleven in de grot **
*als in een koninklijk vertrek **
*en stierven zonder in ontbinding te raken. **
*Na lange tijd verrezen zij als uit de slaap **
*tot bevestiging van de opstanding van alle mensen. **
Door hun gebeden, Christus onze God, ontferm U over ons.
 [troparion 4 augustus & 22 oktober]

De lange weg naar verzoening

Servisch-orthodoxen en katholieken op de Balkan

Met een zakelijke verklaring, exact een jaar na de eerste sessie, rondde de Gezamenlijke Servisch-orthodoxe / Rooms-katholieke Commissie op 13 juli 2017 haar besprekingen over de rol van de zalige Alojzije kardinaal Stepinac (1898-1960) vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog af. De commissie werd in 2016 ingesteld door paus Franciscus in reactie op een brief van de

Servisch-orthodoxe patriarch Irinej uit 2014 waarin de patriarch zijn veront-rusting uitspreekt over Stepinac' mogelijke heiligverklaring.

Het instellen van de commissie leidde tot veel beroering en onbegrip in Kroatië en tot positieve en instemmende reacties in Servië. Op zich was dat niet vreemd. De Kroatische en de Servische visie op de geschiedenis van de 20^e eeuw staan in veel opzichten diametraal tegenover elkaar. Dat geldt ook de persoon van de Zagrebse aartsbisschop Alojzije Stepinac en met name zijn rol in de Onafhankelijke Kroatische Staat tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Moedige kerkleider

Door katholieken in Kroatië wordt Stepinac genoemd vanwege zijn moed en standvastigheid als religieus leider van het Kroatische volk tijdens en ná de Tweede Wereldoorlog. In 1941 steunde hij de onafhankelijkheid van de Kroatische staat. Er zijn getuigenissen dat hij zich in de oorlogsjaren inzette voor mensen die vervolgd werden. In 1943 sprak hij zich openlijk uit tegen de Jodenvervolging. Na de oorlog werd kardinaal Stepinac in een

De commissie-Stepinac bij het graf van de H. Petrus in de Sint-Pieter te Rome.

politiek proces tot 16 jaar dwangarbeid veroordeeld. In 1951 werd deze straf onder internationale druk afgezwakt. De laatste jaren verbleef hij onder huisarrest in zijn geboortedorp Kraši. Pius XII verhief hem in 1953 tot kardinaal. De autoriteiten gaven hem echter geen toestemming om daarvoor naar Rome te reizen, noch om in 1958 deel te nemen aan het conclaaf dat leidde tot de verkiezing van paus Johannes XXI-II.

De herinnering aan kardinaal Stepinac is sinds zijn overlijden op 10 februari 1960 door de Katholieke Kerk in Kroatië onafgebroken gecultiveerd. Dat gebeurde tot aan het midden van de jaren tachtig in weerwil van de Joegoslavische autoriteiten, die kardinaal Stepinac bleven beschouwen als een vijand van de Joegoslavische staat en een bron van religieus nationalisme of zelfs clero-fascisme. Vanaf het midden van de jaren tachtig treedt een kentering in als de dagboeken van de openbare aanklager Jakov Blažević gepubliceerd worden.

Daaruit blijkt dat kardinaal Stepinac na de oorlog slachtoffer is geworden van politiek gestuurde rechtspraak. Inmiddels was in Rome op initiatief van de Katholieke Bisschoppenconfe-

rentie van toenmalig Joegoslavië een proces gestart om kardinaal Stepinac zalig te verklaren. Paus Johannes Paulus II sprak op 3 oktober 1998 de zaligverklaring uit in het bedevaartsoord Marija Bistrica, niet ver van het geboortedorp van kardinaal Stepinac.

Collaborateur of erger

Servische historici en met name Servisch-orthodoxe theologen zien het heel anders en beschouwen kardinaal Stepinac als een collaborateur van het fascistische regime ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, de Onafhankelijke Kroatische Staat (NDH) van Ante Pavelić (1889-1959). Stepinac wordt door de Servische patriarch en synode verweten dat hij gezwegen heeft, terwijl hij wist dat het Ustaša-regime “drie orthodoxe bisschoppen, honderden orthodoxe priesters en monniken en honderdduizenden orthodoxe gelovigen, zijn medeburgers, op gruwelijke wijze de dood ingejaagd heeft.”

De Servische Orthodoxe Kerk heeft in het verleden bij de Katholieke Kerk in Kroatië vaak aangedrongen op een publieke schuldbekentenis voor de wandaden van het Kroatische regime tijdens WO II. De Katholieke Kerk is het zeer oneens met de Servische-orthodoxe visie op die geschiedenis en verweert zich tegen de beschuldigingen als zou de Katholieke Kerk verantwoordelijkheid dragen voor de misdaden van het Ustaša-regime. De botsing van tegengestelde visies en interpretaties bestaat al decennia. Tot een gezamenlijk onderzoek, laat staan verwerking van de geschiedenis is het tot nu toe nooit gekomen. Aan de vooravond van de oorlogen die in de jaren negentig tot de ontbinding van Joegoslavië leidden, werden deze tegengestelde visies volop politiek en ideologisch uitgespeeld.

Gezamenlijke commissie

Het besluit van paus Franciscus tot het instellen van een commissie is in Kroatië niet goed ontvangen. Waarschijnlijk vreest men dat het instellen van deze commissie de heiligverklaring zou kunnen blokkeren. In verschillende media is er uitvoerig over gespeculeerd, maar van officiële, kerkelijke zijde zijn de reacties uiterst spaarzaam geweest. Interessant is de toelichting door de nuntius in Kroatië, aartsbischop Allesandro D’Errico, in verschillende radio-interviews. Hierin weerspreekt hij de bewering als zou paus Franciscus met de commissie een diplomatiek spel spelen ten behoeve van betere relaties met de patriarchen van Rusland

(Kyrill) en Servië (Irinej). Hij wijst erop dat het heiligverklaringsproces is afgesloten en paus Franciscus de heiligverklaring onmiddellijk zou kunnen uitspreken, maar dat hij daarvoor recht wil doen aan de door patriarch Irinej uitgesproken verontrusting. De paus wil, aldus D’Errico, de dialoog bevorderen over deze geschiedenis die aan beide zijden zo gevoelig ligt, en zo bijdragen aan wederzijds begrip en een gezamenlijke visie op die geschiedenis.

De commissie stond onder voorzitterschap van de Franse norbertijn Bernard Arduro, president van de Pauselijke Raad voor de Historische Wetenschappen. Namens de Katholieke Kerk werden drie bisschoppen en twee wetenschappers in de commissie benoemd, namens de Servische Orthodoxe Kerk vier bisschoppen en een diplomaat. Vanaf de tweede zitting werd de Servische delegatie uitgebreid met enkele wetenschappers.

Zes bijeenkomsten

De commissie kwam zesmaal voor een tweedaagse bijeenkomst bij elkaar. Over iedere bijeenkomst werd een uiterst kort zakelijk communiqué vrijgegeven. Intern werd afgesproken om naar buiten toe geen mededelingen te doen over de discussies en het verloop van de ontmoetingen.

Uit de officiële documentatie komt het volgende naar voren:

Op de eerste bijeenkomst in Rome (12-13 juli 2016) werden de opdracht en de werkwijze besproken: gezamenlijk opnieuw het leven van de zalige kardinaal Alojzije Stepinac vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bestuderen en dit binnen een onderzoek volgens de methodologie van de historische wetenschappen die gebaseerd is op beschikbare documentatie en haar contextualisering. Zij is niet van invloed op de procedure van de heiligverklaring van de zalige kardinaal Alojzije Stepinac, die uitsluitend valt onder de bevoegdheid van de H. Stoel.

In de tweede tot en met de vijfde zitting - op verschillende plaatsen in Kroatië, Servië en Montenegro - is Stepinac’ verhouding tot de Servische Orthodoxe Kerk, tot de Onafhankelijke Kroatische Staat én tot de communistische vervolging besproken.

Op de zesde zitting, 12 en 13 juli 2017 wederom te Rome, sluit de commissie haar werkzaamheden af. De commissie is te gast in *Domus Sanctae Marthae*, waar ook paus Franciscus woont. Of er een ontmoeting met paus Franciscus heeft plaats gevonden, wordt in het communiqué niet

vermeld. Wel was er na afloop een ontmoeting met staatssecretaris Pietro Parolin. In het laatste communiqué wordt het werk van de commissie in zes punten geëvalueerd:

- De leden van de commissie betuigen hun respect voor de grootmoedigheid van paus Franciscus om gehoor te geven aan het verzoek van patriarch Irinej en een onderzoekscommissie in te stellen.
- De gesprekken zijn in een hartelijke sfeer gevoerd, iedereen heeft zich vrij kunnen uitspreken. Daardoor heeft men de opdracht om gezamenlijk het leven van kardinaal Stepinac te onderzoeken ook kunnen uitvoeren.
- Vanaf het begin was alle leden duidelijk dat de procedure van de heiligverklaring van kardinaal Stepinac tot de bevoegdheid van de paus behoort. Wederzijds wordt erkend dat Kerken in deze hun eigen criteria en procedures hanteren.
- De leden van de commissie zijn het erover eens dat hun werk geleid heeft tot een beter begrip van de periode vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog tot 1960. Zo konden het leven en de dienst van een vooraanstaand katholiek herder in een bijzonder moeilijke periode beter verhelderd worden.
- Men kwam tot de conclusie dat verschillende gebeurtenissen, optredens, brieven, het zwijgen en standpunten nog altijd aanleiding zijn voor uiteenlopende interpretaties. Ten aanzien van kardinaal Stepinac lopen de interpretaties, voornamelijk gegeven door katholieke Kroaten en orthodoxe Serviërs, uiteen.
- De bestudering van het leven van kardinaal Stepinac heeft aangetoond dat alle Kerken uitgeleverd waren aan wrede vervolging en hun martelaren en geloofsgetuigen hebben. Vanuit dat perspectief hebben de leden van de commissie gesproken over mogelijkheden van verdere samenwerking, opdat zij de herdenking van martelaren en geloofsgetuigen van beide Kerken met elkaar zouden kunnen delen.

Betekenis en doorwerking

Omdat het werk van de commissie zich volledig achter gesloten deuren heeft afgespeeld is het niet mogelijk om op dit moment veel te zeggen over de uitkomst en doorwerking. De verklarin-

gen zijn erg summier en de hoofdpersonen laten zich er nauwelijks over uit. Inhoudelijke documentatie (referaten en transcript van de discussies) is niet beschikbaar.

P. Bernard Arduro heeft als voorzitter van de commissie ongetwijfeld uitvoerig verslag uitgebracht aan paus Franciscus. Wellicht zal dit nog een rol spelen in de ultieme beslissing van paus Franciscus over de heiligverklaring van kardinaal Stepinac. Volgens katholieken in Kroatië missen de Servische-orthodoxe aanklachten tegen aartsbisschop Stepinac iedere grond.

Inhoudelijk is de vraag of in de zes bijeenkomsten nieuwe, wetenschappelijk gestaafe inzichten naar voren gekomen zijn. Belangrijk is in ieder geval dat de visies op de geschiedenis aan de hand van bronnen getoetst zijn. In Servische kranten wordt nog al eens beweerd dat er bij het Vaticaan geheime archieven zouden bestaan die belastende informatie over Stepinac zouden bevatten. Daarvan is niets gebleken.

Servische wetenschappers werden uitgenodigd om alle Vaticaanse archieven die op deze periode betrekking hebben te onderzoeken.

Volgens Davor Trbuši in *Crux Now* dd. 14.7.2017 konden ze daar niets vinden om hun beschuldigingen te staven en keerden ze met lege handen naar Belgrado terug.

Toch zijn op basis van de beschikbare informatie wel enkele opmerkingen te plaatsen.

Alojzije kardinaal Stepinac, rooms-katholiek aartsbisschop van Zagreb van 1937 tot 1960.

De commissie-Stepinac tijdens de ontmoeting met staatssecretaris Pietro kardinaal Parolin in het Vaticaan.

Uit de documentatie wordt zichtbaar dat de afspraak om te werken volgens de methodologie van de historische wetenschappen nog geen garantie is dat men ook tot een gezamenlijke visie op historische processen en personen komt. In het laatste communiqué wordt immers uitgesproken dat de gebeurtenissen, optredens, het zwijgen *et cetera* verschillend geïnterpreteerd worden. Dat geldt in hoge mate ook voor de persoon van kardinaal Stepinac. Katholieke Kroaten en orthodoxe Serviërs hebben een totaal verschillend beeld van hem. Deze verschillende beelden worden door de publieke media, de politiek, de wetenschap en de Kerken in Kroatië en Servië in stand gehouden en gevoed. Het werk van de commissie is zo bezien niet meer dan een eerste bescheiden stap.

Oecumenisch is het interessant dat de Servische patriarch met zijn brief van 2014 geappelleerd heeft bij de paus van Rome in een zaak die twee particuliere Kerken, de Katholieke Kerk in Kroatië en de Servische Orthodoxe Kerk, diep verdeelt. In de internationale dialoog tussen de Katholieke en Orthodoxe Kerk gaat het vanaf 2006 over de plaats van de Petrusdienst in de communio van de ene Kerk. Tegen die achtergrond is de heiligverklaring van kardinaal Stepinac een belangrijke zaak. Wat opvalt in de documentatie is dat het werk van de commissie niet van invloed geacht wordt op het proces van de heiligverklaring met als argument dat de twee Kerken eigen criteria en procedures voor heiligverklaringen hanteren.

Door deze argumentatie wordt de scheidslijn tussen de Katholieke en Orthodoxe Kerk aangezet, terwijl de Katholieke Kerk er juist op gericht is een weg te vinden naar het herstel van de communio en heiligen en martelaren beschouwt als Kerken verbindende getuigen van Christus.

Het laatste communiqué sluit af met de zinsneede dat de beide Kerken de herinnering van elkaars martelaren en geloofsgetuigen zouden moeten delen. Samenwerking zou daar in de toekomst op gericht moeten zijn. Ongetwijfeld is het de intentie van de H. Stoel zo'n proces van verzoening vanuit en in het ene geloof te bevorderen. In navolging van de pausen Paulus VI en Johannes Paulus II benadrukt paus Franciscus de oecumenische betekenis van het martelaarschap. Bij christenvervolgingen in onze tijd, zo zegt hij, wordt niet gevraagd naar confessionele identiteit of tot welke kerk iemand behoort.

Christenen worden vervolgd omdat ze christen zijn en het bloed van de martelaren verenigt over de grenzen van kerkscheidingen heen. Of deze benadering ook van toepassing is op de relatie tussen de Katholieke Kerk in Kroatië en de Servische Orthodoxe Kerk is de vraag. De visies op de politieke geschiedenis en op de rol van vooraanstaande kerkelijke persoonlijkheden die voor hun geloof en volk geleden hebben, botsen daarvoor te veel op elkaar. Wat dat betreft is er nog een hele lange weg te gaan.

Geert van Dartel

Een enigszins langere versie van dit artikel kunt u vinden op de Pokrofpagina van de website www.oecumene.nl

Dicht bij oorlog en vrede

Utrechters op bezoek in Noord-Irak

Aboena Jacques en aboena Jihad (beiden aan de kop van de tafel), monniken van Sulaymaniya, met hun gasten op bezoek bij de sjeik (middelste van de staande mannen) van de grote moskee van Sulaymaniya. Helemaal rechts Erik Borgman uit Utrecht.

In april 2017 bezocht een Utrechtse delegatie van kerkelijke vertegenwoordigers Noord-Irak. Namens de Utrechtse Dominicaanse gemeenschap reisden Erik Borgman, welbekend theoloog, alsmede Yosé Höhne Sparborth mee, vanuit het Utrechts Platform voor Levensbeschouwing en Religie (UPLR) Arie Nico Verheul, en namens de Utrechtse parochies pastoraal werker Gerrit-Jan Westerveld. Zij waren daartoe uitgenodigd door de Chaldeeuwse katholieke aartsbisschop van Kirkuk en Sulaymaniyah, mgr Yousef Thomas Mirkis o.p. Zij bezochten gedurende tien dagen de genoemde plaatsen Kirkuk en Sulaymaniyah en kwamen diep onder de indruk van de opvang van talloze vluchtelingen door deze bisschop, en ook door de vitale energie waarmee in moeilijke omstandigheden aan een nieuwe toekomst wordt gebouwd. Pastoraal werker Gerrit-Jan Westerveld vertelt, en Paul Brenninkmeijer schreef het voor ons op.

Bisschop Mirkis was in de zomer van 2016 in Utrecht. Daar vertelde hij over de moeilijke situatie in zijn bisdom. Door de opkomst van Isis (Arabisch: *Da'esh*) en hun verovering van Mosul kwamen er 600.000 vluchtelingen bij in het autonome, door de Koerden geregeerde Noord-Irak. Mgr Mirkis begon met het

huisvesten in woningen van 200 studenten die uit tentenkampen waren gehaald. Voor dit project is in de Adventsactie in 2016 en de Vastenactie in 2017 in de Utrechtse parochies 50.000 euro opgehaald. Uit belangstelling voor het werk van de bezielende bisschop ging het gezelschap op bezoek in Noord-Irak.

Een Irakese katholieke zuster, enkele Irakese vrouwen en zr Yosé Höhne-Sparborth uit Utrecht (tweede van links), die Noord-Irak vaak bezoekt.

Samenleven met verschillende religies

De delegatie logeerde ruim vier dagen in het bisschopshuis. De bisschop zit in zijn kantoor, meteen links van de hoofdingang, en de deur staat er de hele dag open. Hij is heel benaderbaar voor iedereen. Voor deze bisschop heeft geloof een heel praktische betekenis. Naast de kathedraal is er een school, geleid door zusters Dominicanessen, maar met ook veel islamitische leerkrachten. Ook de leerlingen zijn zowel christen als moslim. Christelijke en islamitische feestdagen worden er samen gevierd.

Het is de opzet van dit soort (kerkelijke) privescholen om de integratie van verschillende religieuze bevolkingsgroepen te bevorderen. Dit type onderwijs verschilt wezenlijk van de scholen die de Irakese staat sticht voor specifieke bevolkingsgroepen (ofwel sunnitisch, ofwel sjiietisch), hetgeen segregatie bevordert.

In een van de nieuwe buitenwijken van Kirkuk laat de bisschop een school bouwen met een gemeenschapsruimte die tevens ook als kerkzaal dienst zal doen. Tegelijkertijd plant de kerk er bomen langs de straten als signaal van hoop voor de toekomst.

Zeker heerst er in Irak ook een rivaliteit tussen bevolkingsgroepen: bijvoorbeeld sunnieten en sjiieten. Bij de herovering van Mosul door het Irakese leger wordt ook omwille van de balans nauwlettend gekeken welke straat of wijk toegewezen wordt aan respectievelijk een strijdgroep van sunnieten of van sjiieten.

Bisschop Mirkis liet zijn gasten een YouTube-

filmpje zien dat de terugkeer toonde van een christelijke familie in Mosul. De moslimburen hadden ervoor gezorgd dat hun auto gespaard was gebleven, iets dat heel gevaarlijk was onder het IS-bewind, een voorbeeld van echte vriendschap! Hij ziet zichzelf als bisschop voor alle Irakezen, ongeacht hun religie.

Mgr. Mirkis had zelf ook Mosul bezocht. Hij had er gehoord dat moslims bij een verwoeste kerk een kruis hadden opgericht als teken van hun hoop dat christenen daar spoedig zouden terugkeren. Hij vertelde snel weer naar Mosul te zullen gaan. Want “de mensen willen met mij praten”.

Uiteraard zijn er ook berichten over onverdraagzaamheid tussen christenen en moslims. Maar mgr. Mirkis blijft herhalen dat de werkelijkheid niet zwart-wit is: “Moslims zijn niet onze vijanden!” Hij wijst op de sunnieten die aanvankelijk IS hebben gesteund, maar daarop zijn teruggekomen en wat dat aan spanning veroorzaakt. Als christenen massaal weggaan uit dit land is dit helemaal geen oplossing voor de problemen in dit land. Zij moeten juist blijven om een samenleving op te helpen bouwen waar men met elkaar in vrede leeft ondanks de religieuze verschillen. Al vaker is er in het verleden een uittocht geweest van christenen uit dit land. Mogelijk zijn er nu nog maar 300.000 christenen in Irak. Maar, zo zegt de bisschop: het christendom hoort bij Irak! Daarom worden er kerken gebouwd.

Opvang van vluchtelingen-studenten

De bisschop heeft woonhuizen gehuurd in een veilig deel van Kirkuk om jongeren op te vangen die in onrustige primitieve vluchtelingenkampen verbleven. De woonhuizen zijn voorzien van bedden, en een tafel in de keuken. Er is drinkwater, elektriciteit en wifi. Zo creëert hij een rustige omgeving voor de studie van de jongeren. De bisschop heeft een begroting van 250 euro per student per maand. Er zijn nu 700 studenten, maar als er meer geld voor zou zijn worden het er veel meer. Mannen en vrouwen leven gescheiden. Yezidi-vrouwen genieten de voorkeur, want deze verkeren het meest in het nauw. Naast veel christenen worden ook moslim-vrouwen aangenomen. Moslim-mannen worden slechts bij uitzondering toegelaten, omdat de capaciteit van de opvang gering is. De jongeren studeren aan de universiteit van Kirkuk.

Natuurlijk is wel eens een keer mot in de opvanghuizen. Maar de bisschop benadrukt dat dit samenwonen van mensen van verschillende reli-

gies een oefening in verdraagzaamheid is, in een land waar men het er met elkaar moet zien uit te houden. Eén etmaal bracht Gerrit-Jan door in zo'n studentenhuus. Het viel hem op bij binnenkomst in het huis dat iedere bewoner bij de eerste kennismaking meteen zijn of haar religieuze afkomst noemde. Iets dat wij niet (meer) kennen. Er heerste een heel ontspannen sfeer. Blijkbaar is in het huis een maaltijd met kip of vis voor iedereen acceptabel en speelt er geen kwestie rond *halal* (toegestaan voedsel) of *haram* (niet toegestaan: bv. varkensvlees of verkeerd geslacht vlees et cetera, red.). Moslims roken er een waterpijp en sterke drank is er niet totaal taboe.

De Nederlandse gasten maakten toevallig een afstudeerfeest (*graduation*) mee. Daar zagen ze de jongens in hun beste pak. De meisjes verschenen ofwel in lange jurken met bijpassende hoofdhoek, of juist in heel sexy moderne kleding. Een raadsel waar deze mensen die alles zijn kwijtgeraakt het vandaan halen. Het was er een uitbundig feest, met veel dansen op luide muziek. Zestig studenten van Bisschop Mirkis haalden hun bul en een tiental van hen hoorden bij de top-studenten van de verschillende faculteiten. Bisschop Mirkis is trots op zijn studenten, die in de afgelopen jaren nog nooit voor een examen zijn gezakt. Hoewel de jonge mensen met een uitstekende opleiding makkelijk in het buitenland een baan zouden kunnen zoeken, hoopt mgr Mirkis toch dat ze in hun eigen land aan de slag gaan.

Bruisende energie

Het is er redelijk veilig in Noord-Irak. De Koerdische *peshmerga*-strijders garanderen er vrede. Maar de grote vraag is hoelang Turkije de ontwikkeling van een autonoom Koerdistan in Irak wil aanzien, en zich niet in de kwestie van het buurland zal mengen.

Koerden zijn overwegend moslim maar yezidi's (zelf overigens Koerden) en christenen zijn bij hen welkom en leven met hen en elkaar vreedzaam samen.

Sinds 1990 is de bevolking van Noord-Irak gegroeid van 3 naar 9 miljoen inwoners. Kirkuk met 1½ miljoen inwoners kreeg er de laatste jaren 600.000 binnenlandse vluchtelingen, zogeheten *displaced persons*, bij. Er wordt weliswaar olie gewonnen, maar door de lage olieprijs heeft de staat te weinig inkomsten, zodat het land bijna failliet is en de overheid de ambtenaren nog maar de helft van hun salaris uitbetaalt. In de winter is het er koud en nat, de huizen kennen er

geen verwarming. In de zomer is het er snikheet, en door het regelmatig uitvallen van de stroom hapert de airconditioning. Een oplossing zou het gebruik van zonne-energie zijn.

De hele stad Kirkuk staat in de steigers. Overal wordt gebouwd. Er is een levendige handel. In de winkels is alles te koop, je ziet veel elektronica en grote tv-schermen. Veel goederen zijn import omdat door de internationale boycot ten tijde van Saddam Hoessein (tot 2003) de industrie een zware klap heeft gekregen. Ook zijn onder deze dictator de bomen gekapt en wordt nu gewerkt aan herbebossing van het land. De irrigatie wordt hersteld en de landbouw komt weer tot leven, maar dat heeft wel tijd nodig.

De vele vluchtelingen zitten er niet bij de pakken neer. Terwijl in ons land de vluchtelingen gedwongen worden tot niets doen en ontmoedigend lange tijd wachten op een verblijfsvergunning, bestaan deze fnuikende belemmeringen in Noord-Irak niet. Vluchtelingen uit het buitenland, namelijk Syrië, krijgen er de kans om volop mee te werken. Ze hebben zelf in de door de VN opgezette kampen stenen huizen gebouwd en hoeven niet langer in tenten te wonen. Sommige jonge mensen werken in de vluchtelingenkampen voor een ngo en verdienen daarmee geld om in de stad een rustige kamer te huren en te gaan studeren.

Klooster van de H. Maagd

De Nederlandse reizigers bezochten ook een Chaldeeus-katholiek klooster in de plaats Sulaymaniyah. De vaste kern wordt gevormd door broeder Jens, broeder Jacques en zuster Frederike, met daarnaast veel tijdelijk inwonende gasten. De hele dag komen er nabij wonende vluchtelingen voor wat hulp, geld of een luisterend oor. De broeders en zuster zijn de hele dag in de weer, met enkel 's morgens en 's avonds een rustpunt in het gezamenlijk gebed. Blijkbaar zijn deze momenten de motor die hen gaande houdt om er te zijn voor wie hen opzoekt.

Ook als het soms laat is blijft er aandacht voor gasten. De Utrechtse delegatie zag hoe 's avonds om half elf nog een familie met een maaltijd ontvangen werd, alsof het een feest was.

Zo'n voorval laat het verschil met onze eigen Nederlandse situatie duidelijk zien. In dit klooster wordt het christelijk geloof blij en gastvrij beleefd! In onze Nederlandse cultuur, en ook binnen onze Nederlandse kerk moet alles eerst gepland worden en volgens die planning verlopen. Spontane hulp, bijvoorbeeld aan vluchtelingen, is hier veel moeilijker.

De Grote Moskee

De Utrechters hadden met de bewoners van het klooster ook een ontmoeting met de sjeik van de Grote Moskee in Sulaymaniyah. Hij vertelde hen over zijn wekelijks ontmoetingen met vluchtelingen waarbij het geen vraag is wie moslim zijn. In de moskee worden er elke vrijdag maaltijden voor 700 vluchtelingen bereid en uitgedeeld: rijst, kip met bonensaus, wat het 'voedsel voor de armen' wordt genoemd, dat heel smakelijk en voedzaam is, zo vertelt Gerit-Jan, want zij mochten mee-eten. De sjeik vertelde dat zijn grootvader zich al inspande voor goede verhoudingen met christenen en talloze ontmoetingen met hen organiseerde.

De Nederlanders spraken ook met een Syrisch-

orthodoxe monnik uit Syrië. Deze vertelde dat de situatie in Syrië veel moeilijker is dan in Noord-Irak. Daar staan allerlei bevolkingsgroepen elkaar naar het leven in een uitzichtloze strijd. En door buitenlandse machten wordt dit vuur alsmaar opgestookt. De situatie in Noord-Irak steekt er dan gunstig bij af. Ondanks de vele problemen daar hebben de Utrechtse reizigers er kortom een heel positieve ervaring opgedaan.

Paul Brenninkmeijer

Het werk van bisschop Mirkis voor de opvang van vluchtelingen in Noord-Irak kunt u steunen door een bijdrage op rekeningnummer: NL66RABO0176993118 t.n.v. St. Ludgerusparochie te Utrecht o.v.v. Bisschop Mirkis Kirkuk.

TRADITIE - VUUR DOORGEVEN

Didaskalíon – Leerhuis op Kasteel Hernen 2018

In de winter 2018 vinden drie dagbijeenkomsten plaats:

I Vrijdag 19 januari 2018,

A 'De derde dag' (Gen 1: 13): Inleiding.

B 'En Hij zag dat het goed was' (Genesis): Schepping en belofte.

II Vrijdag 16 februari,

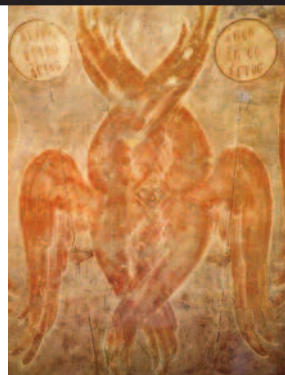
A 'Gods eer: de mens die leeft!' (Irenaeus): Menswording.

B 'Waarom...?' (Ps 22): Lijden en dood.

III Vrijdag 16 maart,

A 'Op de dag die geen einde kent' (Byzantijnse liturgie): Opstanding.

B 'Zie, ik maak alles nieuw' (Apocalyps): Vervulling der tijden.

'Traditie is niet het bewaren van de as, maar het doorgeven van het vuur!'

De Leerhuisgang 2018 concentreert zich op enkele kernthema's van de christelijke traditie: van begin (Schepping) tot einde (nieuwe hemel, nieuwe aarde). De thema's worden aan de hand van Bijbel én oosterse christelijke auteurs belicht. Hoe dacht men over God, Jezus, het Rijk Gods, gebed? Hoe kan hun beleving van de Blijde Boodschap ons inspireren?

De teksten krijgt u in een reader. Deze wordt uitgereikt bij de eerste bijeenkomst. De deelnemers wordt verzocht zelf een Bijbel mee te nemen. De benaderingswijzen van *lectio divina* (geestelijke lezing) en *collatio* (geestelijk gesprek), zijn een vaste inspiratie voor dit Leerhuis.

Locatie: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen (gem. Wijchen).

Tijd: 10.45-16.15 uur.

Inleider: Leo van Leijssen, medewerker Oosterse Kerken, Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Medegespreksleider: Victoria van Aalst, directeur A.A. Brediusstichting.

Kosten voor deelname: inclusief reader, koffie, thee en lunches: €75,-.

Kerkbezoek: Er wordt in april-mei een nader af te spreken facultatief bezoek gebracht aan een oosterse zondagsviering in het land. Extra kosten: €10,-.

Informatie en inschrijving: 0487-531387 of brediusstichting@hetnet.nl

Uitgebreider programma: www.oecumene.nl

NB: Dit Leerhuis werd al eerder aangeboden in Den Bosch, najaar 2016.

Byzantijnse liturgie XVIII: De Myronzalving

In de vorige Pokrof hebben we de Doop in de Byzantijnse traditie voor het voetlicht gebracht. Die vormde het eerste deel van het éne christelijke initiatiegebeuren in de kerken van het Oosten. Hier besteden we aandacht aan het tweede gedeelte: de oosterse Myronzalving. Deze vindt - in tegenstelling tot het Vormsel (*confirmatio*) in het katholieke Westen - plaats in één viering samen met de Doop en wordt bediend door een priester.

De Myronzalving houdt de Geestesgave in. In feite is de Doop zelf al een mededelen van de H. Geest, maar reeds in het Nieuwe Testament treedt een diversificatie op rond de Geestesgave. Na het doopsel in Jezus' naam is er nog een aparte Geestesgave: 'Toen de apostelen in Jeruzalem vernamen dat Samaria het woord Gods had aangenomen, vaardigden zij Petrus en Johannes naar hen af, die na hun aankomst een gebed over hen uitspraken, opdat zij de heilige Geest zouden ontvangen. Deze was namelijk nog over niemand van hen neerge-daald; ze waren alleen gedoopt in de naam van de Heer Jezus. Zij legden hun dus de handen op en ze ontvingen de heilige Geest' [Hand 8:14-17]. Het alleroorspronkelijkste ritueel van het Vormsel was dan ook de *handoplegging*. Onder invloed van Bijbelplaatsen waar de Geest als zalving wordt voorgesteld, is het kernritueel een *zalving* geworden. Vanaf de 4^e eeuw gebruikt men hiertoe *myron*, bestaande uit olijfolie, balsam, mirre (extract uit de mir-

replant; onze Nederlandse woorden *mirre* en *myron* zijn twee vormen van eenzelfde woord) en andere aromatische stoffen. Myron wordt toeberaid onder auspiciën van de patriarch of aartsbisschop van een bestuurlijk zelfstandige kerk (autocefaal, *sui juris*), door deze gewijd en dan over al diens bisdommen, parochies en kloosters verspreid. Zo wordt de onderlinge eenheid van heel die grotere plaatselijke kerk benadrukt.

In de Byzantijnse liturgie wordt na de eigenlijke doop een gebed gebeden: 'Gij die uw dienaar hebt doen herboren worden uit water en Geest, schenk hem/haar ook het zegel van de gave van uw heilige, alvermogende en aanbiddeijke Geest en de deelname aan het heilig Lichaam en kostbaar Bloed van uw Christus (= Gr. 'gezalvde'!).' Met dit gebed wordt uitgedrukt wat meteen hierna zal volgen; de priester is daarvan de bedienaar. Hij zalft, met zijn vinger(s) of een penseeltje, met myron een kruisje op voorhoofd, ogen, neusvleugels,

Myronzalving in een Georgisch-orthodoxe kerk (Foto: P. Vardanashvili).

mond, oren, borst, handen en voeten van de pasgedoopte. De priester zegt daarbij steeds: 'Zegel van de gave van de H. Geest.' De myronzalving is bezegeling en daarmee voltooiing van de Doop. De priester voert daarna de pasgedoopte samen met zijn doopgetuige rond de doopvont, terwijl gezongen wordt: 'Gij allen die in Christus zijt gedoopt, hebt u met Christus bekleed, Alleluia' (Gal 3:27).

De pasgedoopte wordt daarna wat hoofdhaar afgeknipt en ontvangt voor de eerste keer de H. Communie. Als de plechtigheid binnen de Goddelijke Liturgie plaatsvindt, ontvangt hij of zij de Communie als eerste op het vaste moment van uitreiking. De oosterse gelovige heeft in één viering Doop, Myronzalving en Eerste Communie ontvangen en is hiermee geheel en al geïncorporeerd in het ene Lichaam van Christus, de Kerk.

Leo van Leijzen

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

